

บทที่ 3

หลักมนุษยนิยมในทัศนะพุทธปรัชญา

มนุษยนิยมในทัศนะทั่วไป

มนุษยทัศน์ คือแนวความคิดที่ต้องการแสวงหาความจริงเกี่ยวกับมนุษย์เพื่อที่จะเข้าใจและรู้จักมนุษย์ ในทางปรัชญา การที่เข้าใจและรู้จักมนุษย์ให้ถ่องแท้เราต้องมีความรู้ในเรื่องใหญ่ ๆ 4 เรื่องคือ

1. ปัญหาเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ การที่จะเข้าใจมนุษย์และความหมายของชีวิตจะต้องทราบว่ามีมนุษย์คืออะไร ซึ่งปัญหานี้แยกเป็น 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรก อะไรคือเนื้อแท้หรือธาตุแท้ของมนุษย์ มนุษย์ประกอบด้วยอะไรบ้าง ประเด็นที่สอง มนุษย์ดำเนินชีวิตไปอย่างไร การกระทำของมนุษย์มีเสรีหรือไม่

2. ปัญหาเรื่องธรรมชาติของโลกหรือจักรวาล เพราะมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของโลกหรือจักรวาล การรู้จักธรรมชาติของโลกหรือจักรวาลย่อมช่วยให้เข้าใจมนุษย์ชัดเจนขึ้น

3. ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างโลกกับมนุษย์ การที่เราเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างโลกกับมนุษย์ จะเป็นสิ่งกำหนดท่าทีของมนุษย์ต่อโลก และปฏิบัติการที่มนุษย์มีต่อโลกจะส่งผลสะท้อนกลับมายังมนุษย์

4. ปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ เนื่องจากมนุษย์ต้องอยู่ร่วมกับผู้อื่น มนุษย์จึงควรปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างไร จึงจะทำให้อยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข บรรลุจุดมุ่งหมายของชีวิต

ในวิชาปรัชญา ปัญหาข้อที่ 1 และข้อที่ 2 จัดอยู่ในปรัชญาสาขาอภิปรัชญา (Metaphysics) ข้อที่ 3 จัดอยู่ในสาขาทฤษฎีความรู้หรือญาณวิทยา (Epistemology) และข้อที่ 4 จัดอยู่ในสาขาจริยศาสตร์ (Ethics)

มนุษย์เกิดขึ้นมาได้เพราะมนุษย์สนใจศึกษาสังเกตสิ่งแวดล้อม และความ เป็นอยู่ของตนเอง ต้องการหาคำตอบเกี่ยวกับแก่นสาร สาระ อันเป็นความจริงแท้ที่สิ้นสุด (ultimate reality) แห่งความเป็นมนุษย์ ซึ่งมนุษย์แต่ละคนแต่ละกลุ่มต่างวัฒนธรรม ต่างยุค ต่างสมัย มีทัศนะแตกต่างกันออกไป เพราะมองเห็นความจริงแท้ในแง่มุมที่ต่างกัน

ปัญหาอภิปรัชญาเกี่ยวกับมนุษย์ที่ว่า อะไรคือธาตุแท้ของมนุษย์ ในทางปรัชญา มีคำตอบอยู่ 3 ทัศนะ ทัศนะแรก เป็นของกลุ่มจิตนิยม (Idealism) ที่เชื่อว่าธาตุแท้ของ มนุษย์คือจิต (mind) หรือวิญญาณ (soul) มนุษย์มีองค์ประกอบ 2 อย่างคือ จิตกับกาย จิต สำคัญกว่ากาย จิตเป็นสัญลักษณ์พิเศษที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสิ่งอื่น ๆ ที่มีอยู่ใน จักรวาล จิตเป็นตัวตนที่แท้จริงของคนเรา ร่างกายนั้นมีการเปลี่ยนแปลง มีเกิดมีดับ สัมผัสกับโลกวัตถุภายนอกซึ่งเปลี่ยนแปลงไปมาไม่แน่นอน จึงก่อให้เกิดความสุขความทุกข์ สลับกันไป ส่วนจิตหรือวิญญาณนั้นเป็นอมตะรู้จักสิ่งอันเป็นอมตะเดียวกัน เช่น สัจจะและ คุณธรรม เป็นต้น จิตเพียงแต่อาศัยร่างกายดำรงอยู่ในโลกแห่งปรากฏการณ์เท่านั้น เมื่อ ร่างกายแตกดับไป จิตหรือที่ศาสนาฮินดูเรียกว่า “อาตมัน” ก็ต้องแสวงหาที่อยู่ใหม่โดยการ ไปเกิดใหม่ (rearnation) จนกว่าจิตหรืออาตมันจะค้นพบสิ่งที่เป็นอมตะ หรือสัจจะสูงสุดที่ เรียกว่า สิ่งสัมบูรณ์ (Absolute) ซึ่งศาสนาฮินดูเรียกว่า พรมาตมัน หรือที่เพลโตเรียกว่า แบบ (Form)

ทัศนะที่สอง ได้แก่ทัศนะของกลุ่มสสารนิยม (Materialism) มีความเห็นตรงกัน ข้ามกับจิตนิยมว่า แม้มนุษย์ประกอบด้วยจิตและร่างกาย แต่จิตนั้นก็ีธรรมชาติเป็นสสาร หรือเป็นวัตถุเช่นเดียวกับร่างกาย เพียงแต่สสารที่เป็นองค์ประกอบของจิตมีลักษณะ ละเอียดอ่อนกว่าสสารที่เป็นองค์ประกอบของร่างกายเท่านั้น ดังนั้นธรรมชาติแท้จริงของ มนุษย์จึงมีเพียงสสารหรือร่างกายเท่านั้น ดังที่ฮ็อบส์ (Hobbes, 1588-1679) กล่าวว่า ใน จักรวาลของเรานี้ไม่มีความเป็นจริงอื่นใดนอกเหนือจากวัตถุ ทุกสิ่งทุกอย่างรวมทั้งสิ่งมีชีวิต ทั้งหมด ตลอดจนมนุษย์ทอนลงในที่สุดได้เป็นสสารกับพลังงาน ชีวิตคือเครื่องจักรอัน ซับซ้อน ดังนั้นมนุษย์คือหุ่นยนต์

“For what is the heart but a spring, and the nerves but so many spring.
and the joints but so many wheels, giving motion to the whole body?”

หัวใจมิใช่อะไรอื่นนอกจากสปริง เส้นประสาทคือสปริงจำนวนมาก

กระดุกข้อต่อไม่ผิดอะไรกับวงจักรเหล่านี้ และเป็นตัวการให้ร่างกาย
เคลื่อนไหวมิใช่หรือ”

(กัรติ บุญเจือ, 2527 : 40 อ้างจาก Thomas Hobbes, Human Nature : 10)

ทัศนะที่สาม เป็นทัศนะของกลุ่มธรรมชาตินิยม (Naturalism) ที่มีความเห็นวามนุษย์มีลักษณะพิเศษ ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของมนุษย์เอง เรียกว่า ทัศนะมนุษยนิยม (Humanism) กลุ่มนี้เชื่อว่า มนุษย์เป็นผลผลิตหนึ่งของธรรมชาติเช่นเดียวกับสิ่งอื่น ๆ ทั้งหลาย ซึ่งล้วนเกิดขึ้นเป็นไปภายใต้กฎธรรมชาติ และความเป็นไปของสิ่งธรรมชาติเหล่านี้ก็ไม่ได้ตกอยู่ใต้อำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ ไม่มีพระเจ้าหรือพลังอำนาจอื่นใดมีอำนาจเหนือความเป็นไปของมัน นอกไปจากมีความเป็นไปเช่นนั้นด้วยตัวของมันเอง มนุษยนิยมเชื่อว่ามนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ ร่างกายเป็นสสาร ส่วนจิตใจคือจิต เป็นปรากฏการณ์ที่กลุ่มของสสารกลุ่มหนึ่ง (คือมนุษย์) กับสสารอีกกลุ่มหนึ่ง (คือสรรพวัตถุ) สัมพันธ์กันในลักษณะเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งร่างกายและจิตใจมีความสำคัญเสมอกัน และเป็นผลผลิตของกระบวนการวิวัฒนาการแบบนวนิยมที่ก่อให้เกิดสิ่งใหม่ ๆ ขึ้น ซึ่งไม่สามารถทอนลงเป็นสิ่งเดียวกับต้นกำเนิดของมัน ในแง่หนึ่งมนุษย์จึงได้แก่การรวมตัวของสสารเคมี แต่ในอีกแง่หนึ่งมนุษย์ก็หลุดพ้นจากสสารเคมีเหล่านั้น และมีคุณสมบัติพิเศษที่เป็นลักษณะเฉพาะที่สิ่งอื่น ๆ ไม่มี เช่น มีสติปัญญาเรียนรู้ มีความฝัน มีแรงดลใจ มีความใฝ่ฝัน รู้จักรสของศิลปะ มีสำนึกผิดชอบชั่วดี มีการวางแผนงานในอนาคต และที่สำคัญที่สุด มีสำนึกในตัวเอง คือรู้ว่าตัวกำลังทำอะไร เพื่ออะไร เช่นเดียวกับที่ไฮโดรเจนรวมตัวกันเป็นโมเลกุลของน้ำ แต่น้ำก็มีคุณสมบัติพิเศษที่ไฮโดรเจนและออกซิเจนไม่มี เป็นคุณสมบัติเฉพาะที่เป็นตัวของมันเองและมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง เราจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อศึกษาจากตัวของมันเอง มิใช่ศึกษาจากอะตอมของไฮโดรเจนหรือออกซิเจน ในทำนองเดียวกันมนุษย์ก็มีความเป็นจริงของตัวเอง และเป็นความจริงอันสุดท้ายอันหนึ่งในจักรวาลที่เป็นผลมาจากกระบวนการวิวัฒนาการแบบนวนิยม ดังที่อเล็กซานเดอร์ ชาวธรรมชาตินิยมผู้หนึ่ง ที่เชื่อว่าในกระบวนการวิวัฒนาการของจักรวาลนั้น อย่างน้อยก็มีจุดวิกฤติ 4 ครั้งที่ได้มีสิ่งใหม่หรือคุณภาพใหม่เกิดขึ้นคือ (1) เกิดสสารขึ้นจากกรอบของเวลา-อวกาศ (2) เกิดสสารเคมีขึ้นจากสสาร (3) เกิดชีวิตขึ้นจากสสารเคมี (4) เกิดการรู้สำนึกตัวเองขึ้นจากชีวิต อันสุดท้ายนี้คือมนุษย์

“ดังนั้นชีวิตจึงสลายลงเป็นกระบวนการของฟิสิกส์เคมีได้โดยไม่มีเหลือ แต่ กระนั้นก็ถือไม่ได้ว่าชีวิตเป็นเพียงกระบวนการฟิสิกส์เคมี การแสดงออกชีวิตบางอย่างอาจ เกี่ยวพันกับกฎของฟิสิกส์เคมี แต่กระบวนการเหล่านี้ไม่ใช่ชีวิต ชีวิตจะมีอยู่ได้ก็ต่อเมื่อ กิจกรรมทางฟิสิกส์เคมีอยู่ในสภาพพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ที่จะเป็นเงื่อนไขให้ คุณสมบัติใหม่ที่เรียกว่าชีวิตเกิดขึ้น...แต่คุณสมบัติใหม่นี้ไม่ใช่คุณสมบัติทางเคมีหรือทาง จักรวาล...ส่วนต่าง ๆ ของสิ่งมีชีวิตนั้นมีแต่ชีวิตไม่มีสี ส่วนต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสสารแต่ชีวิต ก็มีใช้สสาร” (Alexander อ้างถึงใน วิทย์ วิศทเวทย์, 2537 : 73)

ทัศนะมนุษยนิยมจึงเป็นทัศนะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างสสารนิยมกับจิตนิยม มนุษย์ มีประสบการณ์และกิจกรรมต่าง ๆ ที่จิตนิยมถือว่าเป็นเรื่องของจิต แต่กระนั้นจิตก็ไม่มี มนุษย์มิใช่อะไรอื่นนอกจากสสาร แต่กระนั้นก็มีใช้เพียงสสารเหมือนสิ่งอื่น ๆ แต่เป็นสสาร ที่สามารถแสดงออกซึ่งพฤติกรรมเช่นเดียวกับที่จิตนิยมเรียกว่า ปรัชญาการทางจิต ซึ่ง ดิวอี้ (Dewey, 1859-1952) เรียกว่า “ปัญญา”

สรุปแนวความคิดของมนุษยนิยมได้ว่า ในทางอภิปรัชญา จัดอยู่ในพวก ธรรมชาตินิยม นวนิยม ในด้านทฤษฎีความรู้เป็นประสบการณ์นิยม (Empiricism) และ ปฏิบัตินิยม (Pragmatism) กล่าวคือเชื่อว่า มนุษย์มีคุณสมบัติพิเศษ คือมีสติปัญญาเรียนรู้ ได้โดยผ่านทางประสาทสัมผัส และความรู้ก็เป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้มนุษย์เข้าใจตนเอง เข้าใจโลก ซึ่งจะนำไปสู่การปฏิบัติตนที่เหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของโลก ซึ่งมีการ เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามทฤษฎีวิวัฒนาการ

ในด้านจริยศาสตร์ มนุษยนิยมถือว่าจิตเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งของมนุษย์ เช่นเดียวกับที่ร่างกายเป็น เมื่อมนุษย์ตายลงจิตวิญญาณก็จะแตกดับไปพร้อมกับร่างกาย ดังนั้นจึงมีความสำคัญเท่า ๆ กับร่างกาย มนุษย์จึงควรสนองความต้องการทั้งร่างกายและจิตใจเท่าเทียมกัน ดังนั้นสิ่งมีค่าหรือสิ่งประเสริฐของชีวิตนั้น มนุษยนิยมจึงถือว่าทั้งความสุข ปัญญา ความรู้

มิลล์ (Mill, 1806-1873) เขียนไว้ว่า ความสงบของจิต การชื่นชมศิลปะ มิตรภาพ เสรีภาพ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ล้วนมีค่าในตัวเอง ไม่มีอะไรมีค่าสูงสุด ในทัศนะของมนุษยนิยม จุดหมายของชีวิตคือการได้ลิ้มรสสิ่งมีค่าเหล่านี้อย่างทั่วถึง และประสมกลมกลืนกัน ไม่ลุ่มหลงไปในสิ่งหนึ่งมากเกินไปจนละเลยสิ่งมีค่าอื่น ๆ ที่ควรจะได้ลิ้มรสด้วย คือ ประโยชน์สุขที่ มนุษย์จะได้รับ ไม่เพียงแต่เฉพาะปัจเจกบุคคลเท่านั้น แต่รวมถึงประโยชน์สุขของคนทั่ว ๆ

ไปตามหลัก “ความสุข” ดังที่มิลล์ (Mill, 1806-1873) เขียนไว้ว่า “ความสุขซึ่งใช้เป็นมาตรฐานของประโยชน์นิยมที่จะตัดสินว่า การกระทำใดถูกมิใช่ความสุข ส่วนตัวของผู้กระทำ แต่ของคนทุกคนที่เกี่ยวข้องระหว่างความสุขของผู้กระทำกับ ผู้อื่น ประโยชน์นิยมเรียกร้องให้ผู้กระทำวางตัวเป็นกลางอย่างเข้มงวด โดยทำตัวเป็นเหมือนผู้ดู ไม่เข้าข้างใด” (Mill, 1957 : 22 อ้างอิงใน วิทย์ วิศทเวทย์, 2537 : 159) ดังนั้นประโยชน์สุขของโลกจึงเป็นหลักให้มนุษย์ยึดถือถือว่า มนุษย์ควรปฏิบัติอย่างไรต่อเพื่อนมนุษย์ และต่อสมาชิกอื่น ๆ ที่มีใช้มนุษย์ เพราะล้วนเป็นสมาชิกของโลกธรรมชาติทั้งสิ้น ในเรื่องเจตจำนงเสรี มนุษยนิยมเชื่อว่ามนุษย์ทั้งเป็นอิสระและไม่เป็นอิสระ ดิวอี้ (Dewey) นักธรรมชาตินิยมผู้หนึ่งเห็นว่า มนุษย์แตกต่างจากสัตว์และสิ่งอื่นตรงที่มนุษย์มีปัญญากระทำสิ่งต่าง ๆ อย่างมีจุดหมาย มนุษย์จึงเลือกที่จะกระทำสิ่งต่าง ๆ ได้โดยเสรี แต่ขณะเดียวกันในฐานะที่มนุษย์เป็นสิ่งหนึ่งในธรรมชาติ มนุษย์ย่อมตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมและกรรมพันธุ์ด้วย ในแง่นี้มนุษย์ย่อมไม่เป็นอิสระ

โดยนัยที่กล่าวมานี้ มนุษยนิยมจึงเป็นระบบความคิดที่คัดค้านทฤษฎีที่ไม่คำนึงถึงผลทางปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของมนุษย์ แต่ขณะเดียวกันก็สนับสนุนทฤษฎีหรือแนวความคิดที่มุ่งแปลระบบความคิด หรือสั่งจะให้ปรากฏออกมาเป็นการกระทำในชีวิตจริงของมนุษย์ เพราะมนุษย์นิยมถือว่าความคิดที่เป็นจริงต้องก่อให้เกิดการกระทำที่เป็นคุณประโยชน์แก่มนุษย์ และความจริงทั้งหลายทั้งปวงต้องเป็นเรื่องในชีวิตจริงของมนุษย์ และคุณค่าของสิ่งใด ๆ ย่อมไม่อยู่เหนือไปจากคุณค่าของความเป็นมนุษย์

มนุษยนิยมในทัศนะพุทธปรัชญา

พุทธศาสนาเป็นศาสนาธรรมชาติ เป็นผลผลิตในการใช้ปัญญาของมนุษย์ที่มุ่งจะแก้ปัญหที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ โดยมองสาเหตุของปัญหาที่กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งหมด ทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในตัวมนุษย์เอง เช่น ปัญหาจากภัยธรรมชาติ และการดำเนินชีวิตที่ผิดพลาดของตัวมนุษย์เอง คือมองที่เหตุปัจจัยของปัญหานั้น ๆ ตามความเป็นจริง ไม่ว่าจะภายนอกหรือภายใน ไม่ว่าจะทางรูปธรรมหรือนามธรรม ไม่ว่าจะทางวัตถุหรือทางจิตใจ ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งแห่งระบบหรือกระบวนการนั้น

ในขั้นพื้นฐาน มนุษย์อยู่ในโลกแห่งธรรมชาติแวดล้อมที่เป็นวัตถุ แต่ซ้อนกับโลก

ธรรมชาติภายนอกนั้นก็มิโลกมนุษย์อีกชั้นหนึ่ง ว่าโดยจิตสำนึก มนุษย์อยู่ในโลกของมนุษย์ และโลกมนุษย์มีความหมายสำคัญ มีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์เด่นชัดยิ่งกว่าโลกแห่งธรรมชาติแวดล้อม การดำเนินชีวิตส่วนตัว ความนึกคิด พฤติกรรม กิจกรรมต่าง ๆ การสื่อสารสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน สิ่งประดิษฐ์สร้างสรรค์วัฒนธรรม ตลอดจนสถาบันสังคมทั้งหมด ล้วนเกิดขึ้นมาจากเจตจำนงของมนุษย์ ที่พุทธศาสนาเรียกว่า “กรรม” เจตจำนงเป็นสมบัติพิเศษและเป็นอำนาจของมนุษย์ที่ทำให้มนุษย์มีความเป็นไป ดังที่ปรากฏอยู่นี้ โลกของมนุษย์จึงเป็นโลกของเจตจำนง หรือโลกแห่งกรรม ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า “กมฺมฺนา วตฺตตี โลโก” แปลว่า สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม (ม.ม. 13/648.) การที่จะเข้าใจโลกของมนุษย์หรือเข้าใจเรื่องของมนุษย์จึงจะต้องเข้าใจกฎธรรมชาติ

เรื่องเจตจำนง เรื่องกรรม เรื่องพฤติกรรม เรื่องจริยธรรม เรื่องจิตใจ เป็นเรื่องนามธรรมที่เป็นธรรมชาติภายในของมนุษย์ เป็นเรื่องของธรรมชาติ มีความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ขึ้นต่อกฎธรรมชาติ มิใช่เป็นเรื่องของเทพเจ้า หรือเรื่องลึกลับใด แต่เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ด้วยปัญญาของมนุษย์ที่สามารถพัฒนาให้รู้เข้าใจได้

ทัศนะของพุทธปรัชญาเชื่อว่า มนุษย์เป็นธรรมชาติ ชนิดที่มีธรรมชาติทั้งหมดอยู่แล้วในตัว มนุษย์เป็นธรรมชาติที่วิวัฒนาการสูงสุดแล้ว เมื่อมนุษย์เป็นวิวัฒนาการสูงสุดของธรรมชาติจึงมีความจริงครบทุกระดับอยู่ในตัวมนุษย์ ทั้งฝ่ายวัตถุและฝ่ายนามธรรม ในด้านวัตถุคือร่างกาย ก็มีสาร มีธาตุต่าง ๆ ที่โยงไปถึงโลกธรรมชาติได้ทั้งหมด

การที่มนุษย์ศึกษาเข้าใจและรู้ถึงแก่นแท้ของตัวมนุษย์เอง ก็เท่ากับมนุษย์รู้ถึงแก่นแท้ของธรรมชาติ และมนุษย์มีศักยภาพในการพัฒนาตนเองได้สูงสุด พุทธปรัชญาจึงถือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง (man-centered) ในการแสวงหาความจริงแท้ มุ่งเข้าใจตัวมนุษย์ พัฒนามนุษย์เพื่อแก้ปัญหาของร่างกายเป็นจุดหมายสูงสุด จึงสรุปลักษณะมนุษยนิยมของพุทธปรัชญาได้ดังนี้

1. มนุษย์กำเนิดโดยวิวัฒนาการทางธรรมชาติ

พุทธศาสนาเชื่อตามหลักธรรมชาตินิยมว่า สิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายเกิดขึ้นตามกระบวนการวิวัฒนาการของธรรมชาติ ไม่มีสิ่งใดดลบันดาลให้เกิดขึ้นเป็นไป หรือตั้งกฎเกณฑ์จัดระเบียบไว้ให้ หากแต่ธรรมชาติเป็นตัวจัดการและวางระเบียบต่าง ๆ โดยตัวของมันเอง

พุทธศาสนาเรียกโลกธรรมชาติที่ปรากฏอยู่นี้ว่า โลกธาตุ จากคัมภีร์พระ
สุตตันตปิฎกที่มณีกาย อธิบายกำเนิดของโลกและวัตถุ (คือโลก) และจิต (คือสัตว์) มีอยู่คู่กัน
มาตั้งแต่เดิม มนุษย์วิวัฒนาการมาตามขั้นตอนของเหตุปัจจัยโดยธรรมชาติทั้งคู่ไว้ว่า ได้
เสื่อมสลายและค่อย ๆ วิวัฒนาการขึ้นมาใหม่พร้อม ๆ กับหมุนเวียนซ้ำกันเช่นนี้เรื่อยมา
ดังข้อความที่ปรากฏว่า

“ดูกรวาเสฏฐและภารทวาชะ มีสมัยบางครั้งบางคราว โดยล่วงระยะเวลาที่ยืดยาว
ช้านานที่โลกนี้จะพินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ โดยมากเหล่าสัตว์ย่อมเกิดในชั้นอภัสสร-
พรหม สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายตนเอง
สัญจรไปได้ในอากาศอยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลที่ยืดยาวช้านาน ดูกร
วาเสฏฐและภารทวาชะ มีสมัยบางครั้งบางคราว โดยระยะเวลาที่ยืดยาวช้านานที่โลกนี้จะ
กลับเจริญ เมื่อโลกนี้กำลังเจริญอยู่โดยมาก เหล่าสัตว์พากันจตุจากชั้นอภัสสรพรหมลงมา
เป็นอย่างนี้ และสัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปิติเป็นอาหาร...ยืดยาวช้านาน ก็แหละสมัย
นั้นจักรวาลทั้งสิ้นแลเป็นน้ำทั้งนั้น มีดมนแลไม่เห็นอะไร ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ยังไม่
ปรากฏ เพศชายและเพศหญิงก็ยังไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายถึงซึ่งอันนับเพียงว่าสัตว์เท่า
นั้น...ครั้นต่อมา โดยล่วงระยะเวลาที่ยืดยาวช้านาน เกิดง้วนดินลอยอยู่บนน้ำทั่วไป ได้ปรากฏ
แก่สัตว์เหล่านั้นเหมือนนมสดที่บุคคลเคี้ยวให้งวด แล้วตั้งไว้ให้เย็นจับเป็นฝาอยู่ข้างบน
ฉะนั้นง้วนดินนั้นคงพร้อมด้วย สี กลิ่น รส มีสีคล้ายเนยใส หรือเนยข้นอย่างดี ฉะนั้นมีรส
อร่อยดูจรวงผึ้งเล็กอันหาโทษมิได้ฉะนั้น

ดูกรวาเสฏฐและการทวาชะ ต่อมาสัตว์ผู้หนึ่งเป็นคนโลนพูดว่า ท่านผู้เจริญ
ทั้งหลายนี้จักเป็นอะไร แล้วเอานิ้วชี้ง้วนดินขึ้นลองชิมดู เมื่อเขาเอานิ้วชี้ง้วนดินขึ้น
ลองลิ้มดูอยู่ ง้วนดินได้ซาบซ่าไปแล้ว เขาจึงเกิดความอยากขึ้น... แม้สัตว์พวกอื่นก็พากัน
กระทำตามอย่างสัตว์นั้น... สัตว์เหล่านั้นจึงเกิดความอยากขึ้น... ในคราวที่พวกสัตว์พยายาม
จะปั้นง้วนดินให้เป็นกำ ๆ ด้วยมือแล้วบริโภคนั้น เมื่อรัศมีกายของสัตว์เหล่านั้นก็หายไป
แล้ว ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็ปรากฏ... ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ปรากฏ... กลางคืนและ
กลางวันก็ปรากฏ... เดือนหนึ่ง หรือถึงเดือนปรากฏอยู่ ฤดูและปีก็ปรากฏ ดูกรวาเสฏฐและ
ภารทวาชะ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล โลกนี้จึงกลับเจริญขึ้นมาอีกฯ”

“...เพราะธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลชั่วช้าปรากฏขึ้นแก่พวกเรา ชาวสาสน์นั้นจึง
กลายเป็นชาวที่รำหุ่มเมสิดชั่ว มีเกลบห่อเมสิดไว้บ้าง แม้นที่เกี่ยวแล้วก็ไม่งอกขึ้นแทนที่

ปรากฏว่าชาติเป็นตอน ๆ จึงได้มีข้าวสาละเป็นกลุ่ม ๆ อย่างกระนั้นเลย พวกเราควรรมาแบ่ง ข้าวสาละและปักปันเขตแดนกันเสียเถิด ครั้นแล้วสัตว์ทั้งหลายจึงแบ่งข้าวสาละปักปันเขตแดน กัน

...สัตว์ผู้หนึ่งเป็นคนโลก สงวนส่วนของตนไว้ ไปเก็บเอาส่วนอื่นของคนอื่นที่เขา มิได้ให้มาบริโภค สัตว์ทั้งหลายจึงช่วยกันจับสัตว์ผู้นั้น... อย่างกระนั้นเลย พวกเราจักสมมุติ สัตว์ผู้หนึ่งให้เป็นผู้ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ตีเตียนผู้ที่ควรตีเตียนได้โดย ชอบ ให้เป็นผู้ขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ได้โดยชอบ ส่วนพวกเราจัดแบ่งส่วนข้าวสาละให้แก่ผู้นั้น ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นพากันไปหาสัตว์ที่สววยงามกว่า น่าดูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และ น่าเกรงขามกว่าทุกคน” (ที.ปา.อัครคัมภีร์. 11/76-83)

สาระสำคัญในพระสูตรข้างต้น สรุปใจความสำคัญได้ว่า

สมัยหนึ่งอาภัสสรพรหมได้ลงมาเยี่ยมมนุษย์โลก พรหมบางองค์ได้บริโภคจวันดินที่ ลอยอยู่บนผิวมหาสมุทร ผลจากการบริโภคจวันดินนั้นทำให้กายของพรหมเหล่านั้นหยาบขึ้น และที่สุดความแตกต่างระหว่างเพศก็ปรากฏในสัตว์ที่พัฒนามาจากพรหมเหล่านั้น เรื่องเล่า ต่อไปว่า แรกทีเดียว สิ่งแวดล้อมที่สัตว์เหล่านี้อาศัยอยู่ยังอุดมสมบูรณ์ แต่แล้วทรัพยากร ธรรมชาติเหล่านั้นก็เริ่มร่อยหรอลง เมื่อสัตว์เหล่านั้นได้สูบเอาผลประโยชน์จากธรรมชาติไป ด้วยความละโมภ เมื่อจวันดินหายไป สัตว์เหล่านั้นได้บริโภคสิ่งที่ปรากฏขึ้นแทนคือเห็ดรส หวาน และเถาวัลย์ตามลำดับ (เห็ดและเถาวัลย์นี้ไทยเรียกว่า กระบิดินและเครือดิน ตาม สำนวนไตรภูมิโลกวิณีจลย) แต่แล้วในที่สุดสิ่งเหล่านี้ก็อันตรธานไป เนื่องจากสัตว์เหล่านั้น ปรากฏรูปลักษณะที่ผิดแผกกัน และสัตว์ผู้สววยงามกว่าสัตว์อื่นได้แสดงความหยิ่งทะนง อวดดีว่าเหนือกว่าผู้อื่น เมื่อเห็ดและเถาวัลย์อันตรธานไป พวกเขาได้ยังชีพด้วยข้าวที่งอก ได้อย่างรวดเร็ว สัตว์เหล่านั้นสามารถเก็บข้าวมาบริโภคได้ทุกวัน แต่แล้วด้วยความเกียจ คร้าน พวกเขาได้เก็บข้าวนั้นมาครราวเดียวสำหรับเก็บกินได้เป็นสัปดาห์ ผลจากการสะสม นั้นทำให้ข้าวดังกล่าวนั้นไม่อาจงอกทัน เมื่อข้าวนั้นอันตรธานไป พวกเขาต้องปลูกข้าว กินเอง ถึงตรงนี้ แผ่นดินได้ถูกแบ่งเป็นผืนนา การถือครองทรัพย์สินก็เกิดตามมา เมื่อมีการ ถือครองทรัพย์สิน ก็มีการลักขโมยทรัพย์สิน ที่แสดงมานี้คือทศนะของพุทธ-ศาสนาต่อการ ที่สัตว์กับสิ่งแวดล้อมที่สัตว์นั้นอาศัยอยู่ เป็นสิ่งที่มีพัฒนาการควบคู่กันไป สัตว์ในพระสูตร นั้น ได้รับผลกระทบจากการสิ่งที่พวกเขาได้กระทำลงไปต่อธรรมชาติแวดล้อม และยังพวกเขามีศีลธรรมเสื่อมลงไปเท่าใด ธรรมชาติแวดล้อมก็ยิ่งลดความอุดมสมบูรณ์เท่านั้น”

อนึ่ง รองศาสตราจารย์วิจิตร เกิดวิสิทธิ์ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับกำเนิดของมนุษย์จากข้อความในพระสูตรตอนหนึ่งไว้ว่า

“...ส่วนที่กล่าวว่า เมื่อโลกเกิดขึ้นแล้ว มีสัตว์ชั้นอากาศสรรพหวมลงมากินง้วนดิน ความข้อนี้นำจะถอดเป็นข้อคิดเกี่ยวกับคนได้ว่า คนที่เกิดมาในโลกนี้ดีมาจากคนนั่นเอง ชั้นอากาศสรรพหวมเป็นภาพหรือสถานที่เกิดแห่งหนึ่ง และสัตว์ที่ไปเกิดในชั้นนี้ก็ให้แก่คนมีบำเพ็ญสมาธิได้ญาณ แต่ยังไม่บรรลุภูมิธรรมขั้นสูงสุดของพุทธศาสนา หรือกล่าวให้กระชับก็คือ ยังไม่ได้บรรลุอรหันต์นั่นเอง เมื่อโลกแตกทำลายแล้วเกิดใหม่ จึงลงมาเกิดใหม่ในโลกนี้...(เสรี พงศ์พิศ และคณะ, 2524 : 23)

ความเห็นดังกล่าวเป็นการตีความว่า มนุษย์ไม่ได้มีกำเนิดมาจากสิ่งใดอื่นที่นอกเหนือสิ่งธรรมชาติ หากแต่มนุษย์กำเนิดมาจากมนุษย์ด้วยกันเอง อันถือเป็นการมาเกิดใหม่ของมนุษย์ซึ่งมีสถานที่เกิดอีกแห่งหนึ่ง ไม่ใช่เป็นส่วนหนึ่งที่แยกมาจากสิ่งสัมบูรณ์ หรือพระเจ้าผู้สร้าง หรือโดยการดลบันดาลของสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ

พุทธปรัชญาอธิบายกำเนิดของสัตว์โลกว่ามี 4 อย่าง เรียกว่ากำเนิด 4 คือ

1. เกิดจากน้ำเชื้อ “สัมภวะ” ของมารดาและบิดาผสมกัน เกิดเป็นสัตว์ในครรภ์ แล้วคลอดออกมาเป็นตัว เจริญเติบโตขึ้นมาเป็นลำดับ เช่น คน โค สุนัข แมว เป็นต้น กำเนิดเช่นนี้เรียกว่า “ชลาพุชะ”

2. เกิดเป็นฟองไข่ก่อน แล้วจึงฟักเป็นตัวออกมาจากไข่นั้น มีการเจริญเติบโตเป็นลำดับ เช่น เป็ด ไก่ นก งู ปลา เป็นต้น เรียกกำเนิดเช่นนี้ว่า “อณฑชะ”

3. เกิดจากสิ่งโสโครกของบุตเน่าของหมักดอง ในที่ชื้นแฉะ เช่น แบทที่เรีย เวรวัส เชื้อเห็ดรา หรือเชื้อจุลินทรีย์ ขยายพันธุ์แพร่ออกไปเอง เรียกกำเนิดนี้ว่า “สังเสทชะ”

4. เกิดโดยทันทีทันใดไม่ต้องผสมพันธุ์ ไม่ต้องมีเชื้อหรือซากปรากฏ เช่น เทวดา สัตว์นรก เปรด อสุรกาย กำเนิดเช่นนี้เรียกว่า “โอปปาติกะ” (ที.ปา. 11/26/219)

ในส่วนของมนุษย์ซึ่งจัดอยู่ในประเภท “ชลาพุชะ” พุทธปรัชญาถือว่ามนุษย์เกิดจากมนุษย์ โดยมีปัจจัยอื่นร่วมด้วย การที่มนุษย์ได้ก่อกำเนิดขึ้นในครรภ์มารดาว่าต้องมีองค์ประกอบ 3 ประการคือ

1. มาตา อุดุนี โหติ. มารดาอยู่ในวัยที่มีระดู
2. มาตาปัตโร สมนุปิติตา โหนติ. บิดามารดา ร่วมสังวาส

3. คพฺโภ ปัจจุปปญฺสุโต โหติ. มีจิตฺติจิตหรือจิตฺติวิญญฺญาณเคลื่อนมาปฏิสนธิ

(ม.ญ. 12/169/147)

ด้วยจิตนี้เองถือว่าเป็นสิ่งแรกในชาติใหม่ และจัดเป็นส่วนนามที่สืบต่อจากภพก่อน โดยนำเอา บุญ บาป หรือกิเลสติดตามาด้วย ดังนั้นมนุษย์จึงประกอบด้วยส่วนสำคัญ 2 ส่วนคือ รูป และนาม

ส่วนประกอบที่ปรากฏเป็นนามและรูปนี้ เรียกว่า กอง 5 หรือขันธ์ 5 หรือเบญจขันธ์ (The Five Aggregates) ได้แก่

1. รูป (Corporeality) คือ ร่างกายของมนุษย์ประกอบไปด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ เหมือนกับวัตถุอื่น ๆ ในโลก

2. วิญญฺญาณ (Consciousness) มิได้หมายถึง โสฬส หรืออาดมัน ซึ่งคงที่ตายตัวแน่นอน แต่หมายถึงการรับรู้แต่ละครั้งที่เกิดขึ้นเมื่อ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความนึกคิดมากระทบ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อการกระทบเกิดขึ้นวิญญฺญาณก็เกิด เมื่อหยุดกระทบวิญญฺญาณก็ดับ ดังนั้นวิญญฺญาณจึงมิใช่จิตหรือโสฬสที่ยืนโรงอยู่ ทำหน้าที่รับรู้ แต่การรับรู้หรือวิญญฺญาณเป็นปรากฏการณ์ เพียงแต่ที่ไม่ใช่ปรากฏการณ์ธรรมดาเหมือนคลื่นเสียงกระทบผาผ้าง แต่เป็น “ปรากฏการณ์ “ทางจิต” เพราะสิ่งที่คลื่นเสียงมากระทบนั้นเป็นสิ่งที่มีความพร้อมที่จะ “รับรู้”

3. เวทนา (Sensation) ทุกครั้งที่วิญญฺญาณเกิดขึ้นจะมีความรู้สึกบางอย่างเกิดขึ้นต่อสิ่งที่มากระทบทำให้เกิดเวทนา คือ ชอบ ไม่ชอบ หรือเฉย ๆ เวทนาเป็นศักยภาพอีกอันหนึ่งของสิ่งมีชีวิตซึ่งสสารไม่มี

4. สัญญา (Perception) คือความสามารถที่จะจำ คือรู้ว่าสิ่งที่มากระทบขณะนั้นเหมือนหรือต่างกับสิ่งก่อน ๆ ที่เคยกระทบอย่างไร สัญญาเป็นความสามารถที่โยงอดีตเข้ากับปัจจุบัน หากไม่มีสัญญาโลกที่มนุษย์ประสบแต่ละขณะก็จะเป็นโลกใหม่สำหรับมนุษย์อย่างสิ้นเชิง

5. สังขาร (Mention Formations) มนุษย์เรามีร่างกาย (รูป) เมื่อมีสิ่งภายนอกมากระทบก็เกิดการรับรู้ (วิญญฺญาณ) แล้วก็เกิดชอบหรือไม่ชอบ (เวทนา) เหตุการณ์ที่รับรู้มานี้ก็จารึกอยู่ในความจำเป็น ศักยภาพพร้อมที่จะแสดงออกเมื่อโอกาสมาถึง (สัญญา) ทั้งหมดนี้ถูกรวมตัวกันเข้าโดยพลังอย่างหนึ่ง ทำให้เกิดแรงโน้มที่จะผลักดันให้มนุษย์กระทำการหรืองดกระทำการในสถานการณ์หนึ่ง ๆ พลังนี้คือ สังขาร

มนุษย์ประกอบขึ้นด้วยส่วนต่าง ๆ 5 ส่วนดังกล่าว ทั้งห้าส่วนนี้ทำงานผสมผสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่นดูประหนึ่งว่าเป็นการกระทำของสิ่ง ๆ เดียว ทำให้เกิดความรู้สึกว่าเป็นตัวตนขึ้นมาคล้าย ๆ กันว่ามีอะไรบางอย่างนอกเหนือจากส่วนประกอบทั้ง 5 นี้ ซึ่งเป็นเจ้าของส่วนประกอบทั้ง 5 นี้ แต่โดยแท้จริงแล้วไม่มีอะไรอื่นเลย มีแต่ปรากฏการณ์ที่เกิดจากกลุ่มทั้ง 5 นี้ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ส่งผลทยอยต่อไปเรื่อย ๆ (พระราชธรรมณี, 2532 : 15-29)

จากคำอธิบายในพระสูตรดังกล่าวแล้ว แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของโลกและสิ่งทั้งหลายในโลก ตั้งแต่หลังจากการเสื่อมสลายไปตามวาระ เกิดสิ่งทั้งหลายขึ้นใหม่อีก และมีวิวัฒนาการเรื่อย ๆ มา แสดงให้เห็นถึงวัฏจักร มีการดับ เกิด ดำรงอยู่ วนเวียนไป เช่นนี้ไม่คงที่ ชีวิตมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน เป็นผลมาจากวิวัฒนาการตามธรรมชาติ เป็นไปตามเหตุปัจจัยอันเป็นวิถีทางธรรมชาติโดยปกติธรรมดา มนุษย์ย่อมมีกำเนิดจากมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ไม่แตกต่างกัน ไม่มีใครพิเศษกว่าใคร หรือเกิดจากพระเจ้าผู้เป็นเจ้าใด ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

“ยาทิสํ วปเต พิชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ
 กลุยานการี กลุยานํ ปาปการี จ ปาปกํ
 บุคคลหว่านพิชเช่นใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น
 ผู้ทำกรรมดีย่อมได้ผลดี ผู้ทำกรรมชั่วย่อมได้ผลชั่ว

(ส.ส 15/333.)

2. พุทธปรัชญายึดถือมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Man-centered) ในการแสวงหาความจริงแท้ เพื่อให้เข้าใจมนุษย์อันนำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ แก้ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ เพื่อประโยชน์แก่มนุษย์ทั้งในระดับโลกียะ และโลกุตระ ในระดับโลกียะ ก็คือการที่มนุษย์เข้าใจถึงคุณค่าที่มีอยู่ในตนเอง ปฏิบัติตนถูกต้อง เหมาะสมต่อทุกสิ่งที่ตนเข้าไปเกี่ยวข้อง มีความสุขตามอัตภาพในฐานะปัจเจกบุคคล ในฐานะที่มนุษย์เป็นสัตว์สังคม ก็จะใช้ความสามารถที่มีอยู่ช่วยเหลือ และพัฒนาสัตว์อื่น สิ่งอื่นให้อยู่กันได้ดี มีความสุขยิ่งขึ้น เบียดเบียนกันน้อยลง เกื้อกูลกันมากขึ้น ทำให้โลกนี้มีสภาพที่เอื้ออำนวยยิ่งขึ้นต่อการเป็นอยู่ด้วยดี อย่างผาสุกแก่สังคมโดยส่วนรวม ซึ่งเป็นการแสดง

ออกถึงความดีพิเศษและความสามารถพิเศษของมนุษย์อย่างแท้จริง เพราะสามารถทำให้โลกและชีวิตดีขึ้นกว่าเดิม

ประโยชน์ในระดับโลกุตตระ ก็คือการที่มนุษย์พัฒนาศักยภาพของตนจนเกิดปัญญามองเห็น และปฏิบัติตนจนพ้นจากความทุกข์ทั้งหมด สู่ความสงบอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของมนุษย์คือ นิพพาน

จึงกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญายึดหลักประโยชน์นิยม (Utilitarianism) คือมุ่งสอนแต่ความรู้หรือความจริงที่เป็นประโยชน์ ความรู้หรือความจริงที่รู้ว่าจะมีมากมาย แต่หลายอย่างอาจเป็นความรู้ที่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เกี่ยวกับการแก้ปัญหาของมนุษย์ พระพุทธเจ้าไม่สอนความรู้เหล่านั้น เอาแต่ความจริงที่เป็นประโยชน์เท่านั้นมาสอน ดังพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระสงฆ์ในคราวที่ทรงประทับอยู่ที่ป่าไม้สีเสียด

“...สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สีสป่าวัน ไกลเมืองโกสัมพี ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงถือใบประดู่ลาย 2-3 ใบด้วยฝ่าพระหัตถ์ แล้วตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วตรัสถามว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน ใบประดู่ลาย 2-3 ใบที่เราถือด้วยฝ่ามือ กับใบที่บนต้น ไฉนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใบประดู่ลาย 2-3 ใบที่พระผู้มีพระภาคทรงถือด้วยฝ่าพระหัตถ์มีประมาณน้อย มีบนต้นมากกว่า พระเจ้าข้า

พ. อย่างนั้นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้แล้วมิได้บอกเธอทั้งหลายมีมาก ก็เพราะเหตุไรเราจึงไม่บอก เพราะสิ่งนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มิใช่พรหมจรรย์เบื้องต้น ย่อมไม่เป็นไปเพื่อความหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับ ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความตรัสรู้ นิพพาน เพราะเหตุนั้น เราจึงไม่บอก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งอะไรเราได้บอกแล้ว เราได้บอกแล้วว่า นี่ทุกข์...นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ก็เพราะเหตุไรเราจึงบอก เพราะสิ่งนั้นประกอบด้วยประโยชน์ เป็นพรหมจรรย์เบื้องต้น ย่อมเป็นไปเพื่อความหน่าย...นิพพาน เพราะฉะนั้น เราจึงบอก ดูกรภิกษุทั้งหลายเพราะฉะนั้นแหละ เธอทั้งหลายพึงกระทำความเพียรเพื่อรู้ความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ ฯลฯ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาฯ” (สีสป่าสูตร, ส.ม 19/1712-13/548-9)

อีกคราวหนึ่งเมื่อมีผู้มาถามปัญหาอภิปรายกับพระพุทธเจ้าว่า จักรภพนี้มีจุดตั้งต้นหรือไม่ มีจุดสิ้นสุดหรือไม่ หรือมีอยู่ตลอดไป พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระองค์ไม่ตอบ

และได้ทรงแสดงเหตุผลด้วยการยกตัวอย่างว่า ถ้าคนคนหนึ่งถูกลูกศร เขาไม่ควรสนใจ ปัญหาว่าผู้ยิงอยู่ในวาระอะไร มีผิวสีอะไร บ้านเรือนอยู่ที่ไหน เทือกเขาเหล่ากอมาจากไหน สายธนูทำด้วยอะไร ลูกธนูทำด้วยไม้ที่เกิดเองหรือไม่ปลูก ทางธนูเสียบด้วยขนนกอะไร เพราะถ้ามันแต่อยู่กับปัญหาแบบนี้ คงตายก่อนที่จะได้เริ่มลงมือรักษา เสียเวลาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด จะมัวเถียงกันอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงไม่ตอบ ดังปรากฏในพระสูตรบทหนึ่งว่า

“...ถึงบุคคลผู้ใดจะกล่าวว่ พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงพยากรณ์ (ตอบปัญหา) แก่เราว่า “โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือโลกไม่มีที่สุด ชีวะอันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง สัตว์หลังจากตายมีอยู่ หรือไม่มีอยู่ สัตว์หลังจากตายจะว่ามีอยู่ก็ใช่ จะว่าไม่มีอยู่ก็ใช่ หรือว่าสัตว์หลังจากตายจะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่” ดังนี้ ตราบใดเราก็จะไม่ครองชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ในพระผู้มีพระภาคตราบนั้นตถาคตก็จะไม่พยากรณ์ความชื่อนั้นเลย และบุคคลนั้นก็คงตายไปเสีย (ก่อน) เป็นแน่ เปรียบเสมือน บุรุษถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษที่อาบยาไว้อย่างหนา มิตรสหาย ญาติสายโลหิตของเขา ไปหาศัลยแพทย์ผู้ชำนาญมาผ่า บุรุษผู้ต้องศรนั้นจึงกล่าวว่า “ตราบใดที่ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักคนที่ยิงข้าพเจ้าว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพทย์ หรือเป็นศูทร มีชื่อว่อย่างนี้ มีโคตรว่อย่างนี้ ร่างสูง เตี้ย หรือปานกลาง ดำ ขาว หรือคล้ำ อยู่บ้าน นิคม หรือนครนั้น ข้าพเจ้าจะยังไม่ยอมให้เอาลูกศรนี้ออกตราบนั้น ตราบใดที่ข้าพเจ้ายังไม่รู้ว่ธนูที่ใช้ยิงข้าพเจ้านั้น เป็นชนิดมีแสงหรือชนิดเป็นเกาทัณฑ์ สายที่ใช้ยิงนั้นทำด้วยปอ ด้วยผิวไม้ไผ่ ด้วยเอ็น ด้วยป่าน หรือด้วยเยื่อไม้ ลูกธนูที่ใช้ยิงนั้นทำด้วยไม้เกิดเอง หรือไม่ปลูก ทางเกาทัณฑ์เขาเสียบด้วยขนปีกแร้ง หรือนกตะกรุม หรือเหยี่ยว หรือนกยูง หรือนกสิธิลหนู เกาทัณฑ์นั้นเขาพันด้วยเอ็นวัว เอ็นควาย เอ็นค่าง หรือเอ็นลิง ลูกธนูที่ใช้ยิงเรานั้นเป็นชนิดไร ข้าพเจ้าจะไม่ยอมให้เอาลูกศรออกตราบนั้น” บุรุษนั้นยังไม่ทันได้รู้ความที่ว่านั้นเลย ก็จะต้องตายไปเสียโดยแน่แท้ ฉันท...บุคคลนั้น ก็ฉันทนั้น”

“แนะนำมาลงกยบุตร เมื่อมีทิฐิว่ โลกเที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฐิว่ โลกไม่เที่ยง แล้วจะมีการครองชีวิตประเสริฐ (ขึ้นมา) ก็หาไม่ เมื่อมีทิฐิว่ โลกเที่ยงหรือว่โลกไม่เที่ยงก็ตาม ชาติก็ยังคงมีอยู่ ฆราวาก็ยังคงมีอยู่ มรณะก็ยังคงมีอยู่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ยังคงมีอยู่ ซึ่ง (ความทุกข์เหล่านี้แหละ) เป็นสิ่งที่เราบัญญัติให้กำจัดเสียในปัจจุบันทีเดียว ฯลฯ”

“ฉะนั้น เธอทั้งหลาย จงจำปัญหาที่เราไม่พยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่ไม่พยากรณ์ และจงจำปัญหาที่เราพยากรณ์ ว่าเป็นปัญหาที่พยากรณ์เถิด อะไรเล่าที่เราไม่พยากรณ์ (คือ) ทิวี่ว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง ฯลฯ เพราะเหตุไรเราจึงไม่พยากรณ์ เพราะข้อนั้นไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ (พรหมจรรย์) ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน อะไรเล่าที่เราพยากรณ์ (คือ) ข้อว่านี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงพยากรณ์ เพราะประกอบด้วยประโยชน์เป็นหลักเบื้องต้นแห่งชีวิตประเสริฐ เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ เพื่อนิโรธ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน” (ม.มู. 13/150-152/147-153)

ดังนั้นในทัศนะของพุทธปรัชญา มนุษย์ไม่จำเป็นต้องรู้ความจริงทั้งหมดในจักรวาล แต่ต้องรู้ความจริงที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับมนุษย์ เพื่อยังประโยชน์สูงสุดให้แก่มนุษย์ คือการดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

“...เมื่อใดท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่าธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้สรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ใครประพฤตินำให้เต็มที่แล้ว เป็นไปเพื่อประโยชน์ เป็นไปเพื่อความสุข ท่านควรประพฤติธรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์เมื่อนั้น”

(อง.ติก. 20/505/24)

3. พุทธปรัชญายึดหลักปฏิบัตินิยม (Pragmatism)

หลักการของปฏิบัตินิยมสอนว่า ความคิดใด ๆ จะมีความหมายขึ้นอยู่กับการปฏิบัติ ในทางปฏิบัติของความคิดนั้น ๆ ก็คือความคิดนั้นจะถือว่ามีคุณค่าก็ต่อเมื่อสามารถนำมาปฏิบัติได้ (workability) และอำนวยความสะดวกให้แก่มนุษย์ ปฏิบัตินิยมปฏิเสธความเชื่อที่ที่ไม่มีเหตุผล เช่นความเชื่อในมายาศาสตร์ (magic) ไสยศาสตร์ (superstition) เป็นต้น เพราะเป็นความเชื่อหรือการปฏิบัติที่ไม่ประกอบด้วยเหตุผล อธิบายไม่ได้ในเชิงวิทยาศาสตร์ เพราะปฏิบัตินิยมเชื่อว่าวิธีการทางวิทยาศาสตร์นั้นช่วยให้มนุษย์ได้มีความรู้ที่มีผลทางปฏิบัติ ในแง่นี้พุทธปรัชญาอยู่ในฐานะเป็นปฏิบัตินิยม พุทธปรัชญาได้แสดงหลักการปฏิบัติเพื่อเป็นทางนำไปสู่จุดหมายสูงสุดของมนุษย์ เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา หรือมรรคมีองค์ 8 เพราะคำสอนของพระพุทธองค์เป็นความจริงอันสามารถพิสูจน์ได้ทุกเมื่อ ไม่ติด

อยู่กับ กาละ และเทศะ อันบุคคลย่อมสามารถน้อมนำมาปฏิบัติได้ด้วยตนเอง และพุทธปรัชญาแสดงกระบวนการของพุทธธรรม 3 ประการคือ ปริยัติ คือทฤษฎี ปฏิบัติ คือการลงมือพิสูจน์ และปฏิเวธ คือการบรรลุความสำเร็จ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงแสดงหลักอริยสัจ 4 กฎแห่งกรรม ปฏิจตสมุปบาทและไตรลักษณ์ เป็นต้น และพร้อมกันนั้น พระพุทธองค์ก็ทรงปฏิเสธความศักดิ์สิทธิ์ของฤกษ์ยาม และมายาศาสตร์ ดังที่ตรัสไว้ว่า

“สัตว์ทั้งหลายประพฤติกุศลในเวลาใด เวลานั้นชื่อว่า เป็นฤกษ์ดี...สัตว์เหล่าใดประพฤติกุศลด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ในเวลาเช้า เวลาเช้า ก็เป็นเวลาดีของสัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่าใดประพฤติกุศลด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ในเวลาเย็น เวลาเย็นก็เป็นเวลาที่ดีของสัตว์เหล่านั้น...”

(อ.จ. ติก. 21/595/379)

และทรงปฏิเสธความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของแม่น้ำคงคา หรือแม่น้ำบางสายที่นิยมอาบกันในพุทธกาล โดยเชื่อว่าเมื่อลงอาบน้ำในแม่น้ำเหล่านั้นแล้วตนจะพ้นจากบาปกรรมกลายเป็นผู้บริสุทธิ์ พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นความเชื่อและการปฏิบัติเหล่านั้นว่า ล้วนแต่ไม่ประกอบด้วยเหตุผล ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า

“คนชั่วมีกรรมอันดำ (บาป) แล่นไปยังแม่น้ำพาลุกา ทำน้ำอชีกักกะ ทำน้ำคะยา แม่น้ำสุนทริกา แม่น้ำสรัสสดี ทำน้ำปยาคะ และแม่น้ำพาลุมดี แม้เป็นนิത്യ ก็บริสุทธิ์ไม่ได้ แม่น้ำสุนทริกา ทำน้ำปยาคะ หรือแม่น้ำพาลุกา จักทำอะไรได้ จะชำระนรชนผู้มีเวรทำกรรมอันหยาบช้า ผู้มีกรรมอันเป็นบาปนั้นให้บริสุทธิ์ไม่ได้เลย ผิดคุณฤกษ์ (ฤกษ์ที่ดีกว่าดี) ย่อมถึงพร้อมแก่บุคคลผู้หมดแล้วทุกเมื่อ (หมายความว่า เวลาทุกขณะจัดว่าเป็นฤกษ์ดี ทั้งนี้ สำหรับคนบริสุทธิ์)...”

ดูก่อนพราหมณ์ ท่านจงอาบในคำสอนของเรานี้เถิด จงทำความเกษมในสัตว์ทั้งปวง (อย่าเบียดเบียนสัตว์) ถ้าท่านได้กล่าวคำเท็จไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ถือเอาวัตถุที่เขาไม่ให้ เป็นผู้มีศรัทธา ไม่ตระหนี่ไซ้ ท่านจักต้องไปยังทำน้ำคะยาทำไม แม้การดื่มน้ำในทำคะยาก็จักทำอะไรให้แก่ท่านได้” (ม. มุ. 12/98/70)

พุทธปรัชญาจึงประกอบด้วยหลักการสำคัญ 2 ส่วนคือ ส่วนที่เป็นสังขจรธรรม แสดงความจริงตามธรรมชาติ และจริยธรรม คือหลักปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงสังขจรธรรม คือ

ความจริงทั้งในระดับโลกิยะ และระดับโลกุตตระ หลักคำสอนในระดับโลกิยะ เป็นหลักคำสอนพื้นฐานเพื่อความผาสุก หรือเพื่อความอยู่ดีกินดีของชาวโลก กล่าวคือ เป็นหลักปฏิบัติเพื่อให้ตนเองและผู้อื่นมีความสุขแบบชาวบ้านทั่วไป ซึ่งเป็นความสุขที่อยู่ในวงวนของการเวียนว่ายตายเกิด หลักธรรมดังกล่าวเรียกว่า โลกิยะธรรม มีอยู่มากมาย เช่น ทิฐฐัมมิ-กัตถประโยชน์ 4 หมายถึงประโยชน์ในปัจจุบัน เบญจศีล-เบญจธรรม เป็นข้อห้ามและข้อพึงปฏิบัติเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างปกติสุข สาราณียธรรม 6 แปลว่าธรรมที่ช่วยให้ระลึกถึงกันและกัน เป็นต้น เนื้อหาคำสอนเน้นที่การปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและส่วนรวม ตามโอกาสและความสามารถที่จะอำนวยให้ ซึ่งจะทำให้สังคมร่มเย็นเป็นสุขและสมาชิกของสังคมจะได้มีโอกาสพัฒนาตนไปสู่การปฏิบัติในระดับสูงขึ้นในโลกุตตระคือนิพพาน

เนื่องจากเน้นและให้ความสำคัญแก่การปฏิบัติพุทธปรัชญา จึงถูกเรียกว่า กิริยวาท หรือกรรมนิยม ซึ่งแสดงให้เห็นว่าปรัชญาระบบนี้ย้ำว่าผลของการกระทำเป็นสิ่งใด ๆ จะปฏิเสธไม่ได้ เพราะทุก ๆ การกระทำย่อมมีผล และในทางปฏิบัตินั้นพุทธปรัชญาถือว่า มนุษย์เป็นผู้กำหนดชะตากรรม หรืออนาคตของตนเอง ไม่รอหวังคอยผลจากการดลบันดาลหรือเหตุบังเอิญหรือสิ่งภายนอก เพราะความรู้และผลของภาคปฏิบัติเป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ได้มาจากการปฏิบัติของพระองค์เอง เมื่อพระองค์ทรงบรรลุธรรมอันเป็นสัจจะสูงสุดแล้วก็ได้นำมาเผยแผ่แก่ผู้อื่น เพื่อประโยชน์ของผู้อื่นโดยตรง ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

น ชจจา วสโล โหติ

น ชจจา โหติ พุราหุมโน

กมมุนา วสโล โหติ

กมมุนา โหติ พุราหุมโน

บุคคลเป็นคนเลวเพราะชาติก็หาไม่ เป็นผู้ประเสริฐเพราะชาติก็หาไม่

แต่เป็นคนเลวเพราะการกระทำ เป็นผู้ประเสริฐก็เพราะการกระทำ

(ขุ.สุ. 25/252)

“การปฏิบัติ” ตามหลักพุทธปรัชญาก็คือ การปฏิบัติธรรม ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายคำว่า ธรรม ว่ามีความหมาย 4 ประการคือ

“อันดับแรก คือ ตัวัตรมชาติ

อันดับสอง คือ กฎของตรมชาติ

อันที่สาม คือ หน้าที่ตามธรรมชาติ

อันที่สี่ คือ ผลจากการปฏิบัติหน้าที่ตามธรรมชาติ

ในธรรม 4 อย่างนี้ ธรรมที่เป็นหน้าที่สำคัญที่สุด และหัวข้อที่เราเรียกว่า ศีลธรรม หลักพุทธศาสนา และวิธีปฏิบัตินั้น มันก็รวมอยู่ในคำคำนี้ มันรวมอยู่ในคำว่า “หน้าที่” หน้าที่ของมนุษย์ตามกฎธรรมชาติที่เราแยกใหม่ว่า ศีลธรรม พุทธศาสนา และวิธีปฏิบัตินี้” (พุทธทาส อินทปญโญ, 2538 : 12)

คำอธิบายดังกล่าวของท่านพุทธทาสภิกขุ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงลักษณะที่เป็นปฏิบัตินิยมของพุทธปรัชญา

4. พุทธปรัชญายึดหลักการแก้ปัญหาด้วยการกระทำของมนุษย์ตามหลักเหตุผลนิยม (Rationalism)

เหตุผลนิยมถือว่า ความรู้จริงคือความรู้ที่ประกอบด้วยเหตุและผล มีความแน่นอนตายตัวและสากล เพราะเหตุและผลมีธรรมชาติคู่กันอย่างจำเป็น ไม่มีผลที่ปราศจากเหตุและไม่มีเหตุที่ปราศจากผล ดังนั้นเหตุผลนิยมจึงปฏิเสธความเชื่อถือที่ปราศจากเหตุผล เช่น ความเชื่อในอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้า หรืออำนาจลี้ลับ เหนือกฎเกณฑ์ธรรมชาติใด ๆ ในแง่นี้เหตุผลนิยมลงกันได้กับพุทธปรัชญา เพราะพุทธปรัชญาในเรื่องโลกและชีวิตล้วนแต่ด้วยกระบวนการแห่งเหตุและผลเป็นลูกโซ่ต่อเนื่องกันไป เช่น หลักปฏิจจสมุปบาท กฎแห่งกรรม ไตรลักษณ์ และอริยสัจ เป็นต้น ส่วนเรื่องความเชื่อนั้น พระพุทธองค์ทรงสอนมิให้เชื่ออย่างมงาย ให้พิจารณาด้วยเหตุด้วยผล วิจาร์ณญาณด้วยตนเองอย่างต้องแท้เสียก่อนจึงเชื่อ เช่นตรัสไว้ในกาลามสูตร ว่า

“นี่แน่ะ กาลามชนทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย

อย่าเชื่อ เพียงเพราะได้ฟังตามกันมา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะได้เรียนตามกันมา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะได้ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะเสียงเล่าลือ

อย่าเชื่อ เพียงเพราะอ้างตำรา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะตรรก

อย่าเชื่อ เพียงเพราะอนุমানเอา

อย่าเชื่อ เพียงเพราะคิดตรงตามแนวเหตุผล
 อย่าเชื่อ เพียงเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน
 อย่าเชื่อ เพียงเพราะมีรูปลักษณะน่าเชื่อ
 อย่าเชื่อ เพียงเพราะเห็นว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูอาจารย์ของเรา”
 (กาลามสูตร, อ.ง. ติก. 20/505/241 น.91)

พระพุทธองค์ไม่เพียงแต่ห้ามมิให้เชื่อแหล่งความรู้เหล่านั้นเท่านั้น แต่ยังทรงแนะนำ
 ว่า อย่าด่วนเชื่อทีเดียว ให้คิดดูตามหลักเหตุผลเสียก่อน ดังนั้นจึงทรงตรัสต่อไปอีกว่า

“เมื่อใดท่านรู้ด้วยตนเองแล้ว ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ
 ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้ดีเตือน ธรรมเหล่านี้ใครประพฤติกให้เต็มที่แล้ว เป็นไป
 เพื่อความเสียหาย เป็นไปเพื่อทุกข์ ท่านควรละธรรมเหล่านั้นเสียเมื่อนั้น”

“เมื่อใดท่านรู้ด้วยตนเองแล้ว ว่าธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มี
 โทษธรรมเหล่านี้ท่านสรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ใครประพฤติกให้เต็มที่แล้ว
 เป็นไปเพื่อประโยชน์ เป็นไปเพื่อความสุข ท่านควรประพฤติกธรรมเหล่านั้น
 ให้บริบูรณ์เมื่อนั้น” (อ.ง. ติก. 20/505/245)

นอกจากนี้แล้ว เนื่องจากพุทธปรัชญาเป็นระบบแห่งเหตุและผลสัมพันธ์กับการ
 ปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุดคือ การดับทุกข์เป็นการแก้ปัญหาด้วยวิธีการของมนุษย์ที่
 ใช้ปัญญาที่รู้เหตุปัจจัย ตามหลักอริยสัจ 4 คือ

ทุกข์ คือเริ่มด้วยปัญหา ต้องรู้ปัญหาก่อน

สมุทัย สืบสาวหาสาเหตุของปัญหา

นิโรธ กำหนดจุดหมายที่ดับปัญหา

มรรค ปฏิบัติตามวิธีการให้ถึงความดับปัญหาได้

นี่คือหลักการที่ว่า เป็นการแก้ปัญหาตามแนวเหตุผลด้วยการกระทำของมนุษย์

เอง

5. พุทธปรัชญาเชื่อว่ามนุษย์เป็นอิสระในขอบเขตจำกัด

ชาวมนุษย์นิยมเชื่อว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เป็นผลิตผลอันสูงสุด
 ในกระบวนการวิวัฒนาการ ดังนั้นมนุษย์จึงมีลักษณะพิเศษหรือลักษณะเฉพาะบางอย่างที่

สัตว์โลกอื่น ๆ และสรรพวัตถุทั้งหลายไม่มี แต่ถึงแม้มนุษย์จะไม่เหมือนสิ่งอื่น ๆ แต่เขาก็มิได้แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับสิ่งที่เขาได้วิวัฒนาการมา เขายังมีร่างกาย นี่ทำให้เขามีลักษณะบางอย่างเหมือนกับสิ่งต่าง ๆ ในธรรมชาติที่เป็นวัตถุกายภาพ เขายังมีความหิวกระหาย มีการดิ้นรนที่จะไปสู่ความสบาย นี่ทำให้สัญชาตญาณของความเป็นสัตว์ยังคงมีอยู่ในตัวเขา การที่เขาเป็นวัตถุกายภาพและสัตว์ทำให้สิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อตัวเขา แต่นั่นก็เพียงระดับหนึ่งเท่านั้น การที่เขามีลักษณะเฉพาะเหนือไปจากวัตถุและสัตว์ทำให้เขาเป็นอิสระหลุดพ้นจากอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมได้ในระดับหนึ่ง

ดิวอี้ (Dewey) นักธรรมชาตินิยมผู้หนึ่งเห็นว่ามนุษย์แตกต่างจากสัตว์และวัตถุไร้ชีวิตก็ตรงที่ว่า มนุษย์กระทำการต่าง ๆ อย่างมีจุดหมาย และการมีจุดหมายแปลว่ามีอิสรภาพ ความคิดที่จะกระทำอย่างมีจุดหมายไม่ว่าจะเพื่อแก้ปัญหาหรือเพื่อประโยชน์ใด ๆ ก็ตาม ดิวอี้เรียกว่าสติปัญญา และสติปัญญาก็คือความสามารถในการนึกถึงจุดหมายในอนาคต

“การกระทำที่มาจากสติปัญญานั้นย่อมมีจุดหมาย...จุดหมายเป็นวิถีที่มนุษย์ปฏิบัติต่อธรรมชาติ เพราะเราจะเข้าใจลักษณะพิเศษของมนุษย์ได้ก็ต่อเมื่อเรายอมรับว่าการกระทำมีจุดหมาย... เพราะการกระทำซึ่งเป็นของมนุษย์โดยเฉพาะนั้นมีความจงใจเป็นลักษณะพิเศษ”

(Dewey, 1960 : 244-245 อ้างถึงใน วิทย์ วิศทเวทย์, 2537 : 96)

ดังนั้นตามทัศนะนี้ การกระทำของมนุษย์มิได้ถูกกำหนดโดยอดีตอย่างเดียว แหม่นอนชาวมนุษย์นิยมไม่ปฏิเสธว่ามนุษย์เราถูกอดีตหลอหลอม ชื่อนั้นเขายอมรับ แต่เขาเชื่อต่อไปด้วยว่าไม่เพียงอดีตเท่านั้นที่ก่อให้เกิดการกระทำในปัจจุบัน แต่การมองเห็นจุดหมายในอนาคตก็มีส่วนอยู่ด้วย ความสามารถในการเห็นจุดหมายนี้เป็นลักษณะพิเศษของมนุษย์ ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์โลกอื่น ๆ เพราะการมองเห็นจุดหมายในอนาคตหมายความว่าสิ่งที่มนุษย์ทำในปัจจุบันเกิดจากความจงใจ และความจงใจที่นึกถึงอนาคต นั่นก็คือ อิสรภาพ

ดังนั้นมนุษย์นิยมชาตินิยมจึงมีความเห็นกลาง ๆ ในระดับหนึ่ง การกระทำของคนเราถูกกำหนดโดยปัจจัยภายนอก แต่ในอีกระดับหนึ่งมนุษย์มีความเป็นตัวของตัวเอง มี

การตัดสินใจเลือก และวาดภาพอนาคตเพื่อเป็นแนวทางกำหนดที่จะเกิดในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ มนุษย์จึงเจริญขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งหมดนี้เป็นไปได้เพราะมนุษย์เป็นอิสระ

เช่นเดียวกับพุทธปรัชญา มีประเด็นหลักคือ การกระทำของมนุษย์ซึ่งพุทธปรัชญาเรียกว่า “หลักกรรม” กรรมหมายถึงการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งทางกาย วาจา ใจ การกระทำที่จัดว่าเป็นกรรมตามหลักพุทธปรัชญา หมายถึง “การกระทำที่มีเจตนา” ซึ่งมนุษย์ผู้กระทำกิจกรรมนั้นเป็นผู้กำหนดไม่ใช่สิ่งอื่นใด ผู้ใดกระทำความกรรมเช่นใดไว้ย่อมได้รับผลจากการกรรมนั้นไม่ช้าก็เร็ว ดังที่พุทธพจน์แสดงไว้ว่า

“บุคคลทำกรรมเหล่าใดไว้ เขาย่อมเห็นกรรมเหล่านั้นในตน
ผู้ทำความดีย่อมได้รับผลดี ผู้ทำความชั่วย่อมได้รับผลชั่ว
บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น” (ขุ. ชา. 27/294/80)

มนุษย์เป็นผู้กำหนดชีวิต กำหนดผลของกรรมที่ตนจะต้องได้รับจากการตัดสินใจเลือกกระทำกรรมต่าง ๆ ด้วยตนเองทั้งสิ้น ซึ่งมนุษย์ก็ต้องรับผิดชอบในการกระทำดังกล่าวรับผลแห่งการกระทำนั้น ดังปรากฏในพระสูตรที่ทรงแสดงแก่สุภมานพ และทรงสรุปไว้ในตอนท้ายพระสูตรว่า

“...ดูกรรมานพ ลัทธิทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม
มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย
กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตฯ” (ม. อ. 14/579/323)

เช่นนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่า มนุษย์มีอิสระในการกระทำทั้งหลาย และผลของการกระทำในปัจจุบันคือสิ่งที่เราเลือกที่จะให้มีผลต่อตัวเราในอนาคต เป็นเหตุปัจจัยเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน มนุษย์เลือกที่จะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ด้วยตัวมนุษย์เอง นี้แสดงให้เห็นว่ามนุษย์เองที่เป็นผู้กำหนดชีวิตและสิ่งแวดล้อมของตนด้วยการกระทำของตนส่วนหนึ่ง ไม่ใช่จากอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ มา มีอิทธิพลเหนือชีวิตมนุษย์ ดังนั้นโดยแท้จริงแล้ว มนุษย์มีอิสระในการเลือกประกอบกิจกรรมใด ๆ ก็ตามได้ตามความต้องการ แม้ว่าจะอ้างว่าถูกบีบบังคับ หรือรับอิทธิพลจากสิ่งแวดล้อมใด ๆ แต่มนุษย์คือผู้มีเสรีภาพภายใต้ธรรมชาติเหล่านี้อย่างสมบูรณ์ มีเสรีภาพที่จะใช้สติปัญญาหยั่งรู้เท่าทันความเป็นไปของธรรมชาติ เป็นผู้ตัดสินใจเลือกการกระทำ ดำเนินชีวิตและความเป็นไปของตนเอง และ

รับผิดชอบการกระทำนั้น ๆ ด้วยตัวของตัวเองด้วย ซึ่งลักษณะเช่นนี้ก็จะเป็นไปตามกฎธรรมชาติโดยตัวของมันเองอยู่แล้ว

ตัวอย่างที่ชัดที่สุดคือ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยพระองค์ทรงเป็นผู้ที่แสดงให้เห็นได้ชัดว่า สิ่งแวดล้อมทั้งหลายจะมีอิทธิพลต่อมนุษย์มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับทางเลือกปฏิบัติโดยตัวของมนุษย์เอง พระองค์ทรงสละความสุขมากมายในฐานะกษัตริย์ มาสู่สถานะที่พระองค์ทรงเลือกด้วยพระองค์เอง คือเป็นผู้สละแล้วซึ่งโลกียวิสัยทั้งหมด พ้นจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ พ้นจากอวิชชา กิเลส ตัณหาต่าง ๆ มาสู่การมีเสรีภาพแท้จริงสูงสุด หลุดพ้นจากบ่วงทางโลกีย์ใด ๆ เข้าสู่มรรคผลนิพพาน โดยพระองค์เป็นผู้ทรงเลือก กำหนดการกระทำทั้งหลายด้วยพระองค์เอง การกระทำต่าง ๆ จะเป็นตัวกำหนดผลทั้งหลายที่จะปรากฏต่อไปภายหน้า ดังนั้นมนุษย์เท่านั้นที่กำหนดชีวิตของตนเอง สิ่งแวดล้อมอาจมีอิทธิพลต่อชีวิตอยู่ด้วยส่วนหนึ่ง แต่สิ่งทั้งหลายนั้นก็ย่อมต้องพ่ายแพ้ต่อสติปัญญาและความสามารถของมนุษย์ในการที่จะเอาชนะได้ด้วยตนเองในที่สุด

การกระทำของมนุษย์ย่อมเชื่อมโยงกัน อดีตส่งผลถึงปัจจุบัน ปัจจุบันส่งผลถึงอนาคต แต่พุทธปรัชญาไม่เชื่อว่าการกระทำทั้งหมดในปัจจุบันเป็นผลของการกระทำที่ผ่านมาแล้วทั้งหมด ในคติดตสูตร พระพุทธเจ้าพูดถึงลัทธิ 3 ลัทธิที่พระองค์ไม่เห็นด้วยคือ หนึ่ง ลัทธิที่ถือว่าความสุขความทุกข์ทั้งหมดของมนุษย์เกิดจากโชคชะตาไม่มีสาเหตุ สอง ลัทธิที่ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเกิดจากการบันดาลของพระเจ้า สาม ลัทธิที่ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงเกิดจากการกระทำก่อน ๆ (กรรมเก่า) ทั้งนี้

เหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธลัทธิทั้งสามนี้ก็คือ หากกรรมเก่าเป็นตัวการเดียว และตัวการทั้งหมดที่ทำให้บุคคลลงมือกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ความสำนึกที่ว่านี่ควรทำหรือว่านี่ไม่ควรทำก็มีไม่ได้ สิ่งที่จะต้องเกิดก็ต้องเกิดเพราะการกำหนดของกรรมเก่าอยู่แล้ว การเลือกโดยเสรีก็มีไม่ได้ ก็เหมือนกับมนุษย์มิได้กระทำอะไรเลยเป็นเพียงทางผ่านให้กรรมเก่าปรากฏตัวเท่านั้น แต่มนุษย์เป็นสัตว์โลกที่มีสำนึกเกิดในใจได้ว่า “สิ่งนี้อยากทำแต่ไม่ควรทำ” หรือ “สิ่งนี้ไม่อยากทำแต่ควรทำ” คำว่าควรเป็นคำที่มีความหมายสำหรับมนุษย์ เป็นประสบการณ์ที่มนุษย์บางคนในบางเวลาได้เคยรู้จัก ประสบการณ์นี้ยืนยันว่ามนุษย์เป็นอิสระที่จะเลือกหรือไม่เลือก เป็นประสบการณ์ที่คนแต่ละคนรู้ได้ด้วยตัวของมันเอง

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากมนุษย์เป็นสิ่งธรรมชาติสิ่งหนึ่ง มนุษย์จึงต้องตกอยู่ ภายใต้กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของธรรมชาติ ไม่ว่าจะ เป็นในลักษณะของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ทั้งหลาย หรือภายใต้กฎธรรมชาติ ซึ่งเป็นสัจธรรมซึ่งครอบคลุมความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ดังนั้นมนุษย์จึงย่อมต้องได้รับอิทธิพล รับผิดชอบต่อสิ่งธรรมชาติอื่น ๆ ด้วยไม่มากนักน้อย ไม่ว่าจะ เป็นจากตัวกฎธรรมชาติในแง่ที่เป็นกฎสากลซึ่งครอบคลุมอยู่ เช่น กฎไตรลักษณ์ กฎปฏิจักษุมุขปาห ฯลฯ หรือในแง่ที่เป็นผลจากสภาพแวดล้อมของสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นสิ่ง ธรรมชาติต่าง ๆ ซึ่งเป็นปัจจัยนอกที่อยู่ล้อมรอบตัวเรา ทั้งในระหว่างมนุษย์ที่อยู่ร่วมกันเอง ในสังคม เหตุการณ์หรือสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอันจะสามารถมีผลกระทบต่อเราได้ ในแต่ละขณะ ฯลฯ สิ่งทั้งหลายดังกล่าวนี้ล้วนย่อมต้องมีผลกระทบต่อมนุษย์ซึ่งเป็นสิ่ง ธรรมชาติสิ่งหนึ่งด้วยเช่นกันไม่มากนักน้อย

เมื่อเป็นเช่นนี้ ในแง่หนึ่งย่อมแสดงว่า มนุษย์ไม่เป็นอิสระอย่างแท้จริง ในการ กำหนดความเป็นไปต่าง ๆ ของชีวิตตนได้ทั้งหมด เพราะมนุษย์ยังถูกรับคลุมด้วยกฎ ธรรมชาติ ดังกล่าวซึ่งไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้นั่นเอง

จากหลักความคิดเกี่ยวกับเรื่องกรรมที่กล่าวมานี้ จึงได้กล่าวพุทธปรัชญามี ทัศนะว่า มนุษย์เป็นอิสระและไม่เป็นอิสระ มนุษย์เป็นอิสระเพราะชีวิตมนุษย์ดำเนินไป ภายใต้กฎแห่งกรรม ในฐานะที่เป็นกฎทางศีลธรรมที่ครอบคลุมชีวิตมนุษย์ มนุษย์มีอิสระ ในการเลือกวิถีชีวิตของตนด้วยการตัดสินใจกระทำกรรมทั้งหลายด้วยตนเอง มนุษย์ไม่เป็น อิสระเพราะกรรมในอดีต แต่มนุษย์สามารถเลือกกระทำกรรมใหม่เพื่อแก้ไขกรรมเก่าได้ นอกจากนี้มนุษย์อยู่ภายใต้กฎแห่งกรรมในฐานะที่เป็นแห่งเหตุผลคือกฎธรรมชาติ ทุกสิ่งใน ธรรมชาติรวมทั้งมนุษย์จึงเป็นไปตามเหตุปัจจัยในธรรมชาติ มนุษย์ยังคงตกอยู่ภายใต้กฎ ธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ซึ่งมีอิทธิพลต่อมนุษย์ด้วยเช่นกัน ในแง่นี้ มนุษย์ไม่มีอิสระ

6. คุณค่า (value) ของคนมีเท่าที่คนสร้างขึ้นโดยไม่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ มารับรอง

ทฤษฎีคุณค่า (Axiology) ของพุทธปรัชญา ก็คือปัญหาจริยศาสตร์ 3 ประการ คือ

1. อะไรคืออุดมคติของชีวิต หรืออะไรคือสิ่งดีสูงสุดที่มนุษย์ทุกคนควรแสวงหา

2. ในการแสวงหาสิ่งดีสูงสุดนั้น อะไรคือเกณฑ์มาตรฐานตัดสินว่าการกระทำอย่างใดที่ถือว่าสอดคล้องกับสิ่งดีสูงสุดนั้น

3. ในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันท่ามกลางสังคมนั้น อะไรคือหน้าที่และพันธกรณีของมนุษย์ที่จะต้องปฏิบัติต่อกัน

พุทธปรัชญาตอบปัญหาในประเด็นแรกว่า สิ่งดีสูงสุดที่มนุษย์ควรแสวงหาคือ “นิพพาน” ส่วนแนวทางการปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องหรือให้ได้มาซึ่งสิ่งดีสูงสุดคือศีล ซึ่งเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่มีขอบเขตอยู่ที่การกระทำด้วยเจตนาซึ่งแสดงออกทางกาย วาจา มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การชำระจิตใจ ลดละอึดตา การยึดมั่นถือมั่นใช้ตนเองเป็นศูนย์กลาง เห็นคุณค่าและยอมรับในความต้องการของผู้อื่น ความต้องการของสังคม และความต้องการของสิ่งอื่นในธรรมชาติ ผู้ผ่านการฝึกฝนในขั้นศีล จะสามารถพัฒนาคุณธรรมขั้นสูงขั้นคือ อริศีล หรือสมาธิ ซึ่งเป็นคุณภาพของจิตที่เอื้อต่อการเกิดปัญญา เมื่อบุคคลเข้าสู่ขั้นของการเจริญเติบโตทางปัญญาแล้ว การกระทำ ความรู้ และปัญญา จะประสานสอดคล้องกัน ดังคำให้สัมภาษณ์ของพระประจักษ์ คุตตจิตโต แก่วารสารสารคดีว่า

“เรา (มนุษย์) ไม่เข้าใจธรรมชาติ ไม่เข้าใจเรื่องธาตุ ไม่รู้ว่าตัวเราอยู่ตรงไหน ไม่ได้มองตัวเอง มัวแต่มองข้างนอกเลยไม่เข้าใจ ถ้าทำกรรมฐานเข้าใจจิตใจตนเอง เราจะเข้าใจความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันของป่าไม้กับร่างกาย พระพุทธเจ้าเกิดในป่า ตรัสรู้ในป่า และอบรมแสดงธรรมแก่สาวกในป่า ทั้งพระพุทธเจ้าและพระอุปัชฌาย์ สั่งสอนว่า พอบวชแล้วให้เข้าไปอยู่ในป่าชฎ ป่าช้า เข้าไปทำกรรมฐานอยู่กับโคนไม้ เพื่อรักษาความสงบของร่างกาย มีการวิเวก ให้เข้าใจ ดิน น้ำ ลม ไฟ จะเห็นธรรมชาติทั้งหลาย ทั้งปวง แยกกายใจออกจากกัน มองเห็นสตรีโลกที่ว่า หลึงว่าร้าย รู้แจ้ง กระจ่างใจ คนปฏิบัติธรรมจะเห็นและเข้าใจหมดทุกอย่าง สืบวกหาก็เป็นแก้ว สามกับหกก็เป็นแก้วด้วย เมื่อศาสนาเห็นจริงด้วยจิตตามกรรมฐานที่พระพุทธเจ้าและครูอาจารย์ท่านว่า ก็เห็นด้วยตัวเราเอง นั่นจะเป็นศาสนาสภาวธรรมที่เกิดจากตัวเราเอง เมตตาคะเกิด ปัญญาจะเกิด แล้วจะเข้าใจธรรมชาติ” (พระประจักษ์ คุตตจิตโต (สัมภาษณ์), 7 พ.ศ. 2534)

ส่วนเกณฑ์หรือมาตรฐานที่ใช้ตัดสินว่าการกระทำใดดี หรือถูกต้องมีคุณค่าให้ยึด เหตุผลและความชอบธรรม เป็นหลัก เมื่อถามต่อไปว่า อะไรคือเหตุผลและความชอบธรรม? พุทธปรัชญาให้คำตอบว่า การกระทำที่ถือว่าถูกต้องมีเหตุผล มีความชอบธรรมนั้น จะต้องเป็นการกระทำที่ไม่ยึดเอาความคิดของตนเป็นใหญ่ ทั้งไม่ถือเอาความนิยมหรือกระแสสังคมเป็นหลัก แต่เป็นการกระทำ เพราะแรงจูงใจจากภายในคือกุศลธรรม อันมีอโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นมูลเหตุแห่งการกระทำ ดังพุทธพจน์ที่รู้จักกันโดยทั่วไปชื่อกาลามสูตร ว่า

“ดูก่อนชนชาวกาลาม เมื่อใดท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเอง นั้นเพียงว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล ธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้ติเตียน ธรรมเหล่านี้ใครประพฤติปฏิบัติให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสิ่งไม่เป็นประโยชน์เพื่อความทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายควรละธรรมเหล่านั้นเสีย...”

“ดูก่อนชนชาวกาลามะ เมื่อใดท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองนั้นเพียงว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้ท่านผู้รู้สรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ใครประพฤติปฏิบัติให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุข เมื่อนั้นท่านทั้งหลายควรเข้าถึงธรรมเหล่านั้นอยู่”

(อจ. ติก. 20/505/24)

ตามพุทธพจน์นี้ สรุปได้ว่า การกระทำที่ถือว่าชอบธรรมนั้น จะต้องประกอบด้วย ลักษณะสำคัญคือ

1. เป็นการกระทำที่เป็นกุศล¹
2. เป็นการกระทำที่ไม่เบียดเบียนตนและไม่เบียดเบียนผู้อื่น

¹ การกระทำที่เป็นกุศล พระพุทธเจ้าตรัสแก่พราหมณ์และคฤหบดี ชาวบ้านสาละ...ใน ลาลยยกสูตร มี 10 ประการเรียกว่า กุศลกรรมบท 10 แบ่งเป็นกายสุจริต 3 ได้แก่ เว้นจากร่างสัตว์ หรือเบียดเบียนชีวิต 2. เว้นจากการลักทรัพย์ 3. เว้นจากการประพฤติผิดในกาม วจีสุจริต 4 ได้แก่ 1. เว้นจากการพูดเท็จ 2. เว้นจากการพูดส่อเสียด 3. เว้นจากการพูดคำหยาบ 4. เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ มโนสุจริต 3 ได้แก่ 1. เว้นจากการโลภ อยากได้ของผู้อื่น 2. เว้นจากการคิดร้ายหรือพยาบาทผู้อื่น 3. เห็นถูกต้องตามคลองธรรม

3. เป็นการกระทำที่บัณฑิตยอมรับและสรรเสริญ
4. เป็นการกระทำที่เมื่อกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นเพื่อประโยชน์เพื่อความสุข ส่วนคำตอบเรื่องอะไรคือหน้าที่ และพันธกรณีของมนุษย์ที่จะปฏิบัติต่อกันนั้น

พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงหลักธรรมไว้หลายประการ โดยทรงพิจารณาถึง กาละ เทศะ บุคคล และฐานะ เช่น ทิศ 6 มงคล 38 ประการ เป็นต้น

พุทธปรัชญาชี้ให้เห็นว่า คุณธรรมเป็นเครื่องนำมาซึ่งความสุข และประโยชน์ เกื้อกูลแก่ทุกคนในสังคม ไม่เพียงเป็นเรื่องคุ้มครองหรือเป็นทางแห่งสวัสดิภาพเฉพาะชีวิตของมนุษย์เท่านั้น แต่ยังหมายรวมไปถึงความสัมพันธ์กับสิ่งอื่น ๆ ที่มีอยู่ในโลกธรรมชาตินี้ ด้วย การปลูกฝังคุณธรรมต่าง ๆ เช่น เมตตา กรุณา มุทิตา อหิงสา เป็นต้น เป็นหน้าที่ของมนุษย์ทุกคนที่จะพึงปฏิบัติต่อกัน

หลักไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “สามัญญลักษณะ แปลว่าลักษณะที่ทั่วไป หรือเสมอเหมือนกันแก่ทั้งปวง” (พระราชมุนี, 2532 : 68) เป็นกฎธรรมชาติที่แสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันและกัน ตามหลักอิทัปปัจจยตา สิ่งทั้งหลายในโลกรวมถึงมนุษย์ มีลักษณะสามัญญเสมอเหมือนกัน คืออนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

อนิจจังลักษณะ (Impermanence) หมายถึง ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว เพราะมีกระแสของการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา คือเปลี่ยนแปลงติดต่อกันไปเรื่อย ๆ ตามอำนาจของเหตุปัจจัย ไม่หยุดอยู่กับที่ เป็นอนิจจังด้วยเหตุ 4 คือ

1. เป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี
2. เป็นของแปรปรวน คือเปลี่ยนแปลง แปรสภาพไปเรื่อย
3. เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ
4. แย้งต่อความเที่ยง คือโดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว

ลักษณะแปรปรวนที่เป็นอนิจจทานั้น มีทั้งเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลัน เห็นได้อย่างชัดเจน เช่น การที่สิ่งมีชีวิต เช่นคนหรือสัตว์ต้องตายลงอันเนื่องมาจากอุบัติเหตุ หรือ

อุปติภัยก่อนถึงเวลาอันควร หรือการที่สิ่งไม่มีชีวิต เช่น อาคารหรือภูเขาถูกพายุพัดถล่มพัง ทะลาย และการเปลี่ยนแปลงที่เป็นไปทีละน้อย ๆ มองอาการดังกล่าวไม่ชัดด้วยตา แต่ต้องใช้ปัญญาพิจารณาเป็นช่วง ๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงจากเด็กเล็ก ๆ เป็นเด็กใหญ่ เข้าสู่วัยหนุ่มสาว เป็นผู้ใหญ่ จนถึงวัยชรา เป็นต้น จากทัศนะเรื่องอนิจจังลักษณะนี้ เป็นการอธิบายว่าโลกเป็นพลวัต ไม่มีอะไรเลยที่อยู่นิ่ง โลกคือกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่มีอยู่อย่างต่อเนื่องตลอดเวลา

ทุกข์ลักษณะ (Stress and Conflict)

“ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผื่นและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยต้นเหตุ และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไป อยากเข้าไปยึดด้วยต้นเหตุอุปาทาน” (พระราชวรมนี, 2532 : 68)

ความจริงที่ว่าทุกสิ่งเป็นอนิจจังลักษณะนี้ ทำให้กล่าวได้ว่าไม่มีสิ่งใดเลยที่สมบูรณ์ ทุกสิ่งในโลกล้วนแต่มีทุกข์ลักษณะทั้งสิ้น และมีอยู่ตลอดเวลา เป็นกฎความจริงทางธรรมชาติที่คลุมทุกสิ่ง ที่มีสภาพที่ทนอยู่เช่นนั้นตลอดไปไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป เป็นทุกข์ด้วยเหตุ 4 คือ

1. ถูกการเกิดและการสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา
2. ทนได้ยาก หรือคงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้
3. เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์
4. แย้งต่อสุข คือโดยสภาพของมันเองก็ปฏิเสธความสุข หรือกีดกันความสุขอยู่ในตัว

ในตัว

อนัตตลักษณะ (Soullessness) หรืออนัตตา หมายถึง ไม่ใช่ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงใด ๆ สิ่งต่าง ๆ ทั้งปวง แม้กระทั่งตัวเราล้วนไม่ใช่สิ่งอันจีรังแท้จริง ไม่สามารถคงอยู่เป็นจริงเช่นนั้นได้ชั่ววินาที ไม่ว่าเป็นสิ่งใด เราก็ไม่สามารถควบคุมมันให้อยู่ในอำนาจเราได้ ย่อมเป็นไปตามกฎธรรมชาติดังกล่าวแล้ว คือไม่เที่ยง คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป จึงสรุปได้ว่าไม่มีตัวตนที่แท้จริงใด ๆ เป็นอนัตตา ด้วยเหตุ 4 คือ

1. เป็นสภาพว่างเปล่า คือปราศจากตัวตนที่เป็นแก่นเป็นแกน ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้น เป็นนี้ ที่กำหนดหมายกันขึ้น
2. ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร
3. ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ใครจะสั่ง บังคับ ให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ แต่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย
4. ปฏิเสธอัตตา โดยสภาวะของมันเอง กล่าวคือเป็นกระบวนการที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จเสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่มีตัวการอย่างอื่นเข้ามาแทรกแซงสั่งการได้อีก

พุทธปรัชญาปฏิเสธตัวตนที่แท้จริง โดยกล่าวว่า สรรพสิ่งมีอยู่อย่างมีเงื่อนไข คือสิ่งที่ในแง่หนึ่งมีอยู่จริง แต่อีกแง่หนึ่งไม่มีจริง เช่น พุทธปรัชญาวิเคราะห์ว่าธรรมชาติของมนุษย์ประกอบด้วยขันธ์ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

รูปนั้นเกิดจากการรวมตัวของธาตุสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งธาตุแต่ละอย่างเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้แน่นอน เสื่อมสลายได้ เมื่อแต่ละส่วนซึ่งเป็นส่วนย่อยไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มารวมกัน ผลรวมของมันย่อมไม่เที่ยง มีความแปรปรวนด้วย ดังนั้นรูปจึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน

ส่วนวิญญาณหรือจิต เกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยและเงื่อนไขที่เพียงพอ คือ เกิดขึ้นเมื่อรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มากระทบกับอายตนะทั้งหกคือ ตา หู จมูก ลิ้น กายใจ ถ้าปัจจัยหรือเงื่อนไขไม่พอ วิญญาณก็ไม่เกิด วิญญาณจึงไม่เที่ยง ไม่มีตัวตน

สำหรับเวทนา สัญญา และสังขาร เรียกว่า เจตสิกนั้นขึ้นต่อวิญญาณ เมื่อวิญญาณไม่เที่ยง เจตสิกก็ไม่เที่ยง ไม่มีตัวตนเช่นกัน

ดังนั้นขันธ์ห้า หรือสิ่งที่สมมุติเรียกว่าคนนั้น จึงเป็นเพียงกระบวนการของกายและจิตที่มารวมกันเข้าอย่างมีเงื่อนไข มีอยู่จริงตรงเท่าที่ปัจจัยและเงื่อนไขต่าง ๆ เพียงพอ แต่เมื่อแยกส่วนประกอบออกมา หรือเมื่อเงื่อนไขปัจจัยไม่เพียงพอที่เรียกว่าคนก็ไม่มีอยู่ ความมีกับความไม่มีจึงปรากฏซ้อนกันอยู่ในขณะเดียวกัน ดังตัวอย่างที่ยกมาในมิลินทปัญหา ที่กล่าวถึงการสนทนาระหว่างพระยามิลินท์ กษัตริย์กรีกกับพระนาคเสน พระภิกษุในพุทธศาสนา เมื่อพระยามิลินท์ทรงถามชื่อพระนาคเสน พระนาคเสนตอบว่าชื่อนาคเสน พระยามิลินท์จึงถามว่า ผมหรือชื่อนาคเสน พระนาคเสนปฏิเสธ พระยามิลินท์ก็ถามว่า ชนหรือ...เล็บหรือ...ฟันหรือ...หนังกำหนดหรือ...เนื้อในกายหรือ...ชื่อนาคเสน ซึ่งพระนาคเสน

ปฏิเสธทั้งหมด พระยามิลินท์จึงกล่าวหาว่าพระนาคเสนมุสา เพราะตอนแรกบอกว่าชื่อนาคเสน แต่เมื่อพระองค์แจ่งส่วนประกอบของร่างกายจนครบทุกอย่างแล้ว พระนาคเสนกลับปฏิเสธ

พระนาคเสนจึงถามบ้างว่า พระยามิลินท์มาด้วยพระบาทหรือราชรถ พระยามิลินท์ตอบว่าพระองค์มาด้วยรถ พระนาคเสนจึงถามว่า ที่ว่ารถนั้น เป็นงอนรถหรือ พระยามิลินท์ทรงปฏิเสธ พระนาคเสนถามอีกว่า เป็นเพลารถหรือ...จักรหรือ...คันชักหรือ...เรือนรถหรือ...ประจุกสำหรับถือหรือ...แอกนั้นหรือ... พระยามิลินท์ทรงปฏิเสธทั้งหมด พระนาคเสนจึงพ้อว่า ที่พระยามิลินท์ว่าพระองค์นั้นมาด้วยรถนั้น เมื่อพระนาคเสนเอาเครื่องรถมาถามถึงถ้วนแล้วก็ยังว่าไม่ใช่รถ เช่นนี้ พระยามิลินท์ก็ทรงมุสาเช่นกัน

พระยามิลินท์จึงว่า พระองค์ไม่ได้ทรงมุสา เพราะนามบัญญัติชื่อวารถนั้น อาศัยเครื่องรถพร้อมกันหมด คือ งอน จักร เปลา คันชัก เรือนรถ เชือกรถ จึงจะบัญญัตินามนั้นได้ว่ารถ

พระนาคเสนจึงกล่าวว่า ในทำนองเดียวกัน เมื่อคำวารถเป็นเพียงคำบัญญัติสำหรับเรียกสิ่งต่าง ๆ มาประชุมกัน คนก็เช่นเดียวกัน ชื่อนาคเสนเป็นเพียงคำบัญญัติสำหรับเรียกการประชุมกันของขันธห้านั่นเอง (กวมศิลปากร, 2516 : 76-87)

ดังนั้นเมื่อจะพูดว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ ก็ต้องเข้าใจในความหมายว่ามีอยู่ในฐานะมีส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมกัน และส่วนประกอบต่าง ๆ ดังกล่าวนี้อาจมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกัน และเกิดดับต่อกันไปเสมอ

พุทธปรัชญาพิจารณาพบความไม่เที่ยง มีความแปรปรวนในขั้นแต่ละชนิด และเห็นว่าเมื่อมารวมกันหน่วยรวมย่อมไม่เที่ยงไปด้วย ไม่มีอะไรเป็นตัวตนอยู่นอกเหนือขั้นนี้ทั้งห้า การที่คนทั่วไปเชื่อว่ามีตัวตน เพราะเมื่อเรามีประสบการณ์ รับรู้ปรากฏการณ์แล้วเกิดความสุขก็ไปทึกทักเอาว่าความสุขคงที่ และทึกทักเอาว่าคราวต่อไปจะต้องสุขอีก ซึ่งในทางเป็นจริงไม่เป็นเช่นนั้น เพราะสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์หวังว่าจะนำมาซึ่งความสุขนั้น ในตัวของมันเองเป็นอนิจจัง ด้วยเหตุนี้ความสุขหรือความพอใจที่ได้จากสิ่งที่เป็นอนิจจังก็ย่อมจะเป็นความสุข หรือความพอใจที่ไม่เที่ยง ไม่จีรัง ซึ่งจะทำให้มนุษย์ผู้มีแนวโน้มที่จะใคร่หาความสุขที่จีรังนั้นไม่สมหวัง และเกิดความทุกข์ในที่สุด การเข้าใจผิดในธรรมชาติของตนเองกับการเข้าใจผิดในธรรมชาติของโลกภายนอก ก่อให้เกิดความหลงผิดในความสัมพันธ์ของมนุษย์กับโลก เป็นสาเหตุของความทุกข์ การจะละทุกข์ได้ต้องเข้าใจสรรพสิ่งตามสภาพ

ความเป็นจริงที่มันเป็นอยู่ คือเห็นว่าสภาพที่ถือว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแส รูปธรรมนามธรรมที่สัมพันธ์กันโดยอาศัยเหตุเป็นปัจจัยสืบต่อ และตกอยู่ ใต้กฎไตรลักษณ์ คือเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ทั้งหมดทั้งสิ้น

อนัตตลักษณะ หรืออนัตตา คือการปฏิเสธความมีอยู่ของ “ตัวตน” เป็นหลักการ สำคัญที่นำไปสู่อุดมคติสูงสุดของพุทธปรัชญา คือการบรรลุนิพพาน จึงอาจกล่าวได้ว่า “นิพพานกับอนัตตลักษณะเป็นสิ่งเดียวกัน และเป็นหัวใจของพุทธปรัชญา”